

Pərvanə Həbib qızı Məmmədova⁵⁰

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA DÖVRÜN MƏNƏVİ-ƏXLAQ VƏ FƏLSƏFİ-ESTETİK PROBLEMLƏRİNİN ƏKSI

Həyatı və yaradıcılığı müəmmalar və gizlinlərlə dolu Seyid İmadəddin Nəsimi orta əsrlər ədəbiyyatımıza öz orijinal möhürünü vurmuş təfəkkür sahiblərindən olmaqla, ədəbi irsi bəzən intensivliklə, bəzənsə ləng öyrənilən, araşdırılan şair olmasına baxmayaraq, sözün qeyri-adi möcüzəsini yaratmış sənətkarlardandır. O, ulu Şərqi və türk dünyasının qeyri-ordinar fikir daşıyıcıları Nizami, Xaqani, Mahmud Şəbüstəri, Cəlaləddin Rumi, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi və digərləri kimi sözə dəyəri özü bildiyi kimi vermiş, Allah, Qurana, ruhaniyyətə bağlılığına görə, dünyanı dərkə öz orijinal rəkursundan qiymətləndirmiş fərqli poetik-fəlsəfi söz sərrafıdır. Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda, Türkmənistanda, İraqda, Suriyada, Rusiyada, Avropada, Amerikada, İranda və s. ölkə və regionlarda dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir. H.Araslı, A.Seyidzadə, M.Quluzadə, M.F.Köprülü, A.Gölpınarlı, B.Qocatürk, Ə.Bəndəroğlu, M.Qullayev, Q.Ritter, F.Babinger, A.Bombaci, K.Buril və başqa bu kimi çoxsaylı tədqiqatçılar onun əsərlərinin bədii məziyyətlərini, fəlsəfi-estetik duyum tərzini, panteist və hürufilik ideyalarını, əsərlərinin irfanla özünəməxsus şəkildə səsləşən məqamlarını və s. təhlillərə cəlb etmişlər. Nəsimi, hər şeydə öncə, orijinal fikir daşıyıcısıdır. Bu, Nəsiminin sənətə münasibətində, insan gözəlliyinə heyranlıqda, kamil insana səcdə qılmaqda, haqq yolunu hər şeydən öndə görməkdə, xeyir qüvvələrin vəsf, şər qüvvələrin məhv edilməsində, əsərlərinin bütün qayəsində, dilinin axıcılığında, ritmik konstruksiyalarında, dilin üslubi imkanlarının rəngarəngliyində və ş. yaxşı görmək olur:

Ey yanağın həsrətindən cənnətin qəlbində nar,
Vey dodağın şərbətindən kövsərin eynində ab!

Ey üzün həmrə gülündən lələnin camında mey,
Vey gözün sevdalarında nərgizin gözündə xab.

Həq – təalanın kəlamı surətin təfsiridir,

Ey üzün inna fətəhna, həqdən açıldı bu bab (3, 22).

Bu beytlərə dərinlikdən nəzər salıb təhlil etdikdə görmək olur ki, söz və söz birləşmələri şair tərəfindən bir-birinin içinə, mahiyyətinə elə oturdulub ki, onlardan hər hansı birini məndən çıxarmış olsaq, nəinki həmin misra, həm də bütün qəzəl öz mənə çalarını itirə bilər. Nəsiminin yaratdığı poetik düzgülü elə rəvan və özünəməxsusdur ki, bu nümunələrdə dünya poeziyasının möhtəşəm əzəməti görünməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin böyük şairin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı sərəncamında göstəriləndiyi kimi “Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzini və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində” Nəsiminin misilsiz xidmətləri vardır. Bu sərəncamdakı dəyərləndirməyə və Nəsiminin yaradıcılığına nəzər saldıqda şairin ədəbi irsi Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yaradılmaqda, qəzəllərindən başqa, qəsidə, məsnəvi, tərəcibənd və s. poetik biçimlərinin olduğunu görürük.

Məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərdə bu söz aşiqinin sevgiyə, eşqə, məhəbbətə, insan gözəlliyinə, canana verdiyi dəyər özünəməxsus çalarlarıyla ortaya çıxır:

Canana mənim sevdiiyimi can bilir ancaq,
Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq.

Bildim, tanıdım elmdə məbudu yəqinki,
Şöylə bilirəm kim, anı Quran bilir ancaq.

...Könlüm gəmisin qər qədə gör eşq dənizinə
Kim, bu dənizin bəhrini ümmən bilir ancaq.

---

⁵⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos Azərbaycan Texniki Universiteti E-mail: parvana.mamedova.72@mail.ru

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq (3, 28).

Bu beytlərdə Nəsimi, əgər, bir tərəfdən, onun içində boy vermiş məhəbbətin nə olduğunu dünyada yalnız “cananı bilir”sə, digər tərəfdən, bütün qalan şeyləri Quranın bildiyini, Qurana məlum olduğunu israrla deyir. Eyni zamanda şair Nəsimi sözünün kəşf edilə bilməyəcəyini və onun sözünün quş dili olub, sirlərinin yalnız Süleymana bəlli olduğuna inanmaqdadır.

Akad. Həmid Araslı “İmadəddin Nəsimi” monoqrafik araşdırmasında şairin həyat və fəaliyyətinə nəzər salarkən onun son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçdiyini qeyd etməklə, həm də sənətkarın dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularda gözəl əsərlər yaratdığını, dərin mənalı fəlsəfi şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yaranmış fəlsəfi qəzəlin banisi olduğunu vurğulamışdır (1, 19).

Ümumiyyətlə, Nəsiminin yaradıcılığının üstün qismini onun fəlsəfi əsərləri təşkil edir. Bunu biz böyük şairin iki cildliyinə daxil edilmiş şeirlərin məzmun və mahiyyətində daha aydın görürük. Bunun üçün şairin “Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız”, “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir”, “Sirri - ənləhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm”, “İki aləm anındır kim, gözünə həq əyan oldu”, “Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın adına”, “Nitqi-Allah mənəm ki, zatiləyəm”, “Arifi-laməkan otuz ikidir”, “Sirri daha ilahi bilə, şol xətt xali bilür” və s. kimi nümunələrə müraciət etmək kifayətdir. Məsələn, “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?” qəzəlində bir neçə beytə nəzər salaq:

Fələkin əsli nədəndir, mələkin nəslə nədəndir,
Adəmin surətinə bunca tələbkar nədir?

Kəbəvü deyr nədir, qeyr nədir, seyr nədir?
Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?

Elmü-Quranü hədisü xəbərü vəz ilə dərs,
Cümlə bir məni imiş, bunca bu təkrar nədir?

Dinü imanü namazü həcü ərkanü zəkat,
Zöhdü təqvavü şəriət, qamu göftar nədir?

...Günəşin qürsü nədən yer üzünə şölə verir,
Ya bu bir məsələdə nur nədir, nar nədir? (4, 15).

Qəzəlin nəinki nümunə gətirdiyimiz, həm də digər beytlərində şair dünya, aləm, haqqtəala, fələk, Kəbə, məscid, elm, Quran, Günəş, Adəm, “doqquz çərxi – müəlləq”in nədən tərtib” olunmasıyla bağlı düşüncələr, “din-iman”, “ərkanü-zəkat”, zöhd, şəriət və s. haqqında mülahizələr irəli sürməklə öz fərqi düşüncə spektrinə əsaslanmış suallar ortaya qoyur.

Nəsimi yaradıcılığı ilə dərinlən tanış olduqca görürük ki, o, məharətli sənətkar olubmilli-poetik ənənələrin ən yaxşı xüsusiyyətlərini şeirlərində əks etdirməklə ona yeni dini məzmun verməyə nail olub, insana, onun mahiyyətinə yeni yöndən işıq tuta bilmişdir:

Sirri - ənləhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq mənəddir, həm xəttmi-insan gəlmişəm.

Həm lövhü Tövratü Zəbur, İncilü Quranü Sühəf,
Həm mən kəlami-natiqəm, həm cəmi – Quran gəlmişəm.

Həm ayəti-rəhman mənəm, həm rəhməti-rəhman mənəm,
Həm vəhyi – mütləq söylərəm, həm nuri-yəzdə gəlmişəm.

...Gəlmiş cahana şərh edər şimdi Nəsimi həq sözün,
Ani kimi idrak eyləsin, mən sirri-pünhan gəlmişəm (4, 23).

Bu beytlərə nəzər saldıqca Nəsiminin öz dövründə (hətta ondan sonra da) digər irfan və fəlsəfi fikir nümayəndələrindən bir insan kimi yetərincə yüksəkdə dayandığını görmək mümkündür. Nəsimi dünyada həqqi deyən, həqqin özü olan, həm xəttmi insandır, həm lövhü Tövratü Zəbur, İncilü Quran, ayəti-rəhman, rəhməti-rəhman, eyni zamanda o, qələndərisurət, fərd, mülk sultanı, hüsnə heyran olan, həq

sözün idrak edən sirri-pünhan olduğunu söyləməkdədir. Yəqin elə buna görə də Nəsimini onun yaşadığı mərhələnin ən əzəmətli filosofu hesab edənlər haqlıdırlar. Eyni zamanda o, şəxslər də haqlıdırlar ki, onlar Nəsiminin xidmətlərini doğma xalq qarşısında hər şeydən əvvəl ədəbiyyat tariximizdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsaslarını qoymaqla əsil poeziya sədevrləri yaramaqda görürdülər (2, 10).

Nəsiminin qəzəl, məsnəvi, tərcibənd, müstəzad, müələmmə, tuyuğ və s. qəliblərdə yazdığı əsərlərin məzmunu onu göstərir ki, böyük mütəfəkkir – şairin poetik dünyası həmin dövrdə mövcud olan elmləri dərindən mənimsəyebilmiş, həmin elmlərdən gələn işığı oxucuya öz təbi və öz fərdi baxış bucağından çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bəlli olduğu kimi, Nəsiminin yaradıcılığı Allahı, dünyanı dərk, irfana mexaniki şəkildə yox, mahiyyət etibarını ilə, qəlbinsəsi ilə yetişmə təşkil edirdi. İrfani düşüncə panteist, hürufilik müstəvisində məqama yetişmə, mahiyyət etibarını ilə dünyanın gedişatına yiyələnmə Nəsimidə metafizik yanaşına ilə əsaslandırılırdı. Nəsimi dünyanın irreallığını reallıqdan daha vacib hesab edirdi. Çünki Nəsimi ruh şairi, ruhaniyyət fəlsəfəsinə bağlı olmaqla mənəviyyat aləminidaha yaxşı həzm-rabədən keçirə bilirdi.

Nəsimi öz sələfləri Nəimi, Əliyül Əla və başqaları kimi hürufiliyin nəzəri əsaslarına söykənərək (yəni hərlərə etiqad etməklə) dərin və nəhayətsiz dəryalar içində bulunur və dünyanın sirlərini ərəb əlifbasının rəmzləri ilə izah etməyə çalışırdı. Nəsimi də digər hürufilər kimi həyatın mahiyyətini Qurandakı həflərdə və həmin hərlərin insanın sifətində yer aldığına görə. Hürufi alimlərinin fikrincə, insan yalnız özünü dərk etdikdə haqq ilə eyni mövqedə dayana bilər. Bunu biz “Hər kişinin sorman əslin, izzətindən bəllidir” qəzəlində daha yaxşı duyuruq:

Hər kişinin sorman əslin, izzətindən bəllidir,
Söhbəti-irfan görənlər xidmətindən bəllidir.

Həq təala elm içində çünki simahum dedi,
Hər kişinin üzünə bax, surətindən bəllidir.

Dərvişin pırını sormağ dedilər adət degil,
Arifanə bir nəzər qıl, kisvətindən bəllidir.

Hər zərin qəlbi məhəkdən bilinir bəllübəyan,
Nitəkim bimari-eşqin illətindən bəllidir (4, 129).

Əslində Nəsimi bu tipli əsərlərində məsələni elə qoyurki, burada hər hansı şübhəyə də yer qalmır. Buna görə də şair lap sonuncu beytdə “Ey Nəsimi, nəqdini nadan vermə kim // Cövhəri dana bilir həm qiymətindən bəllidir”, - deyərək nəticəyə gəlir. Nəsimi əksər hallarda insan zəkasının ən yüksək məqama çatma bilməsini təqdir edir.

Nəsiminin yaradıcılığında müəllifin öz fərdi obrazı daha görümlü təsir bağışlayır. Mütəfəkkir həyat və dünya haqqında düşünərkən insanı digər varlıqlardan fərqləndirən başlıca cəhət kimi onun ilahi surəti üzərində dayanır. Buna görə də onun üçün başlıca ruhi-fəlsəfi-estetik məqam insanın özünü dərk etməsini on plana çəkməsidir. Nəsimiyə görə zərrə günəşdən ayrıldığı kimi ruh da ilahi mənşəyindən ayrılmışdır. Ruh xeyli vaxtdan sonra insanda olduğunu dərk edib bədənə birləşdikdən sonra insan kamal-ağıl məqamına yetişib özünü dərk edir. Belə məqama çatan insanlar isə əbədiyaşarlıq əldə edirlər: Hər nəyə kim, baxırsən anda sən Allahı gör,
Qəncərü kim, əzm qılsan sümme-vəchüllahı gör!

Bu ikilik pərdəsindən keç hicabı rəf qıl
Gəl bu birlik rövzəmindən bax, bu sirrüllahı gör!
Keç ənaniyyət sözündən, könlünü viranə qıl,
Necəsi tezcik bilirsən küntə-kəzüllahı gör!

Həcci - əkbər qılmaq istərsən gəl, ey zahid, bəri,
Aşiqin qəlbi içində sən bu Beytüllahı gör!

...Ölmədən nəfsin öldür, arifi rəbb olasan,
Nəfxyi – ruhülqüdsən məhz rühüllahı gör! (4, 140).

Bu beytlərdə Nəsiminin insanın özünü necə dərk etmə dünyası görünməkdədir. Müəllifə görə insan ikilik pərdəsindən keçməli, Beytullahı (Allah evini) görməli, ölmədən nəfsini öldürməli, “arifi-rəbb ol”malıdır. Yalnız belə məqama yetişdikdə o, kamil insan statusu qazana bilir. Nəsimi insanın mənəvi zənginliyini onun maddiyyata yuvarlanmasından, var – dövlət dalınca gedənlərdən daim üstün tutur. Buna görə də o, insanları mənəvi saflığa çağırır. Çünki insan yalnız özünü tanıyanda həqiqətə çatır və dünyanı düzgün dərk etməyi bacarır:

Söz bilə cahilin dili alim önündə lal ola,
Mərifəti nə söyləyə olmayan əhli-mərifət?

Mən ərəfə çün oxudum, Tanrıya tanıdın isə,
Özünü bil ki, Tanrıdan zatına var münasibət.

Çünki özünü tanıdım, həq sənə kərrəmna dedi,
Gər biləsən həqiqəti, qılmayasan ənanियət.

Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,
Aqibət əslinə qılır xeyr ilə şər müraciət (4, 190).

Nəsiminin bütün yaradıcılığının bədii-fəlsəfi laylarını qaldırdıqca onun hər kəlamının arxasından dünyanı dərkən yeni üfüqləri açılmaqdadır. Bu üfüqlərin qızartısı elə möhtəşəmdir ki, onu dərindən hiss etdikdə kürreyi-ərzin nəhayətsizliyi, onun sonuna gedib çatmanın çətin olacağı görünür. Lakin Nəsimi fəlsəfi-poetik fikirlərində elə qətilik nümayiş etdirir ki, onun varlıqda olan hər hansı məsələnin kökünə, mənşəyinə qədər gedib bələd olmasında ısrarlı olduğunu görməmək mümkün deyildir. Həyatı və dünyanı belə mövqedən idrak edən Nəsimi məhz buna görə də əbədiyaşardır.

Ədəbiyyat

Araslı H. İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 74 s.

Ибрагимов М. Предисловие. Насими и его время // Насими. Лирика. М., «Худож. лит.», 1973, с. 7 – 20.

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 c., 1 c. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 c. 2 c. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 s.

Açar sözləri: Nəsimi, gözəllik, ədalətli yol, Allaha məhəbbət, həqiqət, fəlsəfi qəzəlin banisi, hürufilik.

Ключевые слова: Насими, красота, праведный путь, любовь к Аллаху, Истина, основоположник философской газели, хуруфизм.

Key words: Nasimi, beauty, the righteous path, love for Allah, Truth, the founder of the philosophical ghazal, hurufism.

Резюме

Отражение нравственно-моральной и философско-эстетической проблем в творчестве Насими в представленной статье анализируется общая проблематика творчества Насими, указывается на философско-эстетическую значимость его творения в истории азербайджанской поэзии. Как у Насими выражается любовь к человеку, каковы его взгляды относительно полноценному индивиду, личности, и как всё это преломляется через его поэтическое мировосприятие. Для убедительности и полноты анализа в статье часты обращения к конкретным газелям Насими, где приводимые мысли получают своё яркое подтверждение.

Summary

Reflection of moral and philosophical and aesthetic problems in the works of Nasimi

The presented article analyzes the general problems of Nasimi's creativity, points out the philosophical and aesthetic significance of his work in the history of Azerbaijani poetry, how Nasimi expresses love for a man, what his views are about a full-fledged individual, personality, and how all this is refracted through his poetic worldview. For persuasiveness and completeness of analysis, the article often refers to specific gazelles by Nasimi, where the thoughts presented are vividly confirmed.

Rəyçi: dos. Əsgərova Afaq Məmməd qızı